

PAPERS AND MONOGRAPHS OF THE FINNISH INSTITUTE AT ATHENS VOL. XV

THESPROTIA EXPEDITION I
TOWARDS A REGIONAL HISTORY

edited
by Björn Forsén

HELSINKI 2009

© Suomen Ateenan-Instituutin säätiö (Foundation of the Finnish Institute at Athens),
Helsinki 2009

ISSN 1237-2684

ISBN 978-952-67211-0-1

Printed in Finland by Ekenäs Tryckeri.

Cover: The Early Hellenistic fortress Agios Donatos of Zervochori seen from the south.
Photo: Esko Tikkala.

Layout: Vesa Vahtikari

Contents

Preface		i
Björn Forsén	<i>An Interdisciplinary Odyssey into the Past</i>	1
Evangelos Tourloukis Ourania Palli	<i>The First Mesolithic Site of Thesprotia</i>	25
Antonia Tzortzatou Lila Fatsiou	<i>New Early Iron Age and Archaic Sites in Thesprotia</i>	39
Jeannette Forsén	<i>The ‘Dark Age’ in the Kokytos Valley – Not So Dark After All</i>	55
Mika Lavento Maria Lahtinen	<i>Geo-archaeological Investigations at Mavromandilia of Prodromi</i>	73
Irini Svana	<i>The Rural Sanctuary at Kyra Panagia</i>	89
Peter Funke	<i>Concilio Epirotarum habitato – Überlegungen zum Problem von Polyzentrismus und Zentralorten im antiken Epirus</i>	97
Γιάννης Πίκουλας	<i>Αναζητώντας αμαξιτούς οδούς στη Θεσπρωτία</i>	113
Mikko Suha	<i>The Fortification Walls of Agios Donatos</i>	119
Esko Tikkala	<i>The Frieze-Epistyle Blocks of Agios Donatos</i>	133
Markku Niskanen	<i>A Shift in Animal Species Used for Food from the Early Iron Age to the Roman Period</i>	145
Janne P. Ikäheimo	<i>Stamped Terra Sigillata from Agios Donatos</i>	155
William Bowden	<i>Thesprotia in the Context of Roman and Late Antique Epirus</i>	167
Erkki Sironen	<i>Some Notes on Inscriptions of Roman Date from Thesprotia</i>	185
Νίκη Βασιλικού	<i>Παλαιοχριστιανική βασιλική στην Κρυσταλλοπηγή Παραμυθιάς</i>	197
Asterios Aidonis Anestis Emmanouil	<i>The People of Doliani: An Approach to the Paleodemography of the Late Byzantine Cemetery</i>	207
Mika Hakkarainen	<i>Venetian Presence in Thesprotia</i>	223
Timo Sironen	<i>An Ottoman Sepulchral Stele from Paramythia</i>	239
Evangelia Balta Fehmi Yilmaz Filiz Yaşar	<i>Tsamouria – Nineteenth Century Ottoman Thesprotia</i>	245
List of Contributors		275

Παλαιοχριστιανική βασιλική στην Κρυσταλλοπηγή Παραμυθιάς

Νίκη Βασιλικού

Η Κρυσταλλοπηγή (πρώην Σέλλιανη) βρίσκεται στο Νομό Θεσπρωτίας, 4 χιλιόμετρα περίπου βορειοδυτικά της Παραμυθιάς ανατολικά της μικρής λίμνης Χότκοβας και αριστερά της επαρχιακής οδού Νεράϊδας – Παραμυθιάς.

Η περιοχή είναι γνωστή στην αρχαιολογική έρευνα, αφού σε λιγότερο από ένα χιλιόμετρο νοτιοανατολικά βρίσκεται η θέση «Λιμπόνι», όπου έχουν εντοπιστεί τα ερείπια της γνωστής από τις πηγές ρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής Φωτικής.¹ Η παλαιοχριστιανική πόλη, που διαδέχθηκε ρωμαϊκή αποικία, διοικητικά ανήκε στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου και υπήρξε έδρα επισκοπής από τον 5^ο αιώνα μ.Χ. έως και τον 9^ο αιώνα. Αρχικά υπαγόταν στην Μητρόπολη της Νικοπόλεως και αργότερα στην Μητρόπολη της Ναυπάκτου. Από τον 10^ο αιώνα μετονομάζεται σε επισκοπή Φωτικής «ήτοι Βελλάς».²

Μολονότι ο χώρος της Φωτικής δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά, έχουν εντοπιστεί ερείπια διαφόρων κτηρίων και ναών που χρονολογούνται από την παλαιοχριστιανική έως και την μεσοβυζαντινή περίοδο³, καθώς και νεκροταφεία ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Όμως για μια ατελείωτη πόλη,⁴ όπως ήταν η Φωτική, τα μεμονωμένα και πολλές φορές τυχαία αρχαιολογικά ευρήματα δεν παρέχουν επαρκή στοιχεία για τον πολεοδομικό ιστό της πόλης και για την έκτασή της.

Στο νοτιότερο άκρο του οικισμού της Κρυσταλλοπηγής βρίσκεται ο νεώτερος ναός των Αγίων Θεοδώρων, που λειτουργεί ως κοιμητηριακός. Σύμφωνα με τον Σπύρο Μουσελίμη,⁵ σωζόταν η ασίδα του ιερού που ανήκε σε παλαιότερο ναό, ο οποίος συμπεριλαμβανόταν στους ναούς της Φωτικής.⁶

Νοτιοδυτικά του οικισμού της Κρυσταλλοπηγής, στο λόφο «Ράχη Βελλή», αριστερά της επαρχιακής οδού Νεράϊδας – Παραμυθιάς, εντοπίστηκαν ενδείξεις (πλίνθοι, κέραμοι κ.λ.π.) για ύπαρξη αρχαιοτήτων και διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα.⁷

¹ Για την Φωτική γενικά βλ.: Γερογιάννης 1924· Μουσελίκης 1953· Σαρικάκης 1966, 203-205· Δάκαρης 1972, 197-198, 201-202· Τριανταφυλλόπουλος 1973-74, 624· Hatzopoulos 1980· Μουσελίκης 1980, 163· Χρυσός 1981, 54-55· Soustal 1981, 236-237· Σαμάρης 1988· Μουσελίκης 1994· Χρυσός 1997, 155· Χαλκιά 1997, 166-167· Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003, 158.

² Κονιδάρης 1954, 489, 511· Κονιδάρης 1956, 163.

³ Για τα μνημεία βλ. Τσιγαρίδας 1969, 44-46· Μουσελίκης 1980, 256-260· Μουσελίκης 1994, 40-52· Τριανταφυλλόπουλος 1984, 580-581· Παπαδοπούλου 1988, 322-323.

⁴ Ο Προκόπιος, *Περί Κτισμάτων* IV.1.37-39, αναφέρει ότι επειδή η πόλη βρισκόταν σε πεδινή και επισφαλή περιοχή ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός, για την ασφάλεια των κατοίκων της, κατασκεύασε φρούριο σε ασφαλέστερη θέση. Ορισμένοι μελετητές ταυτίζουν το φρούριο αυτό με το φρούριο του Αγίου Δονάτου στη Παραμυθιά (βλ. Χαλκιά 1997, 166-167).

⁵ Μουσελίκης 1980, 259· Μουσελίκης 1994, 47.

⁶ Στο κατώτερο τμήμα της ανίδας διακρίνονταν μέχρι πρόσφατα πλίνθοι και κέραμοι που αποτελούν ένδειξη για ύπαρξη παλαιότερου κτίσματος.

⁷ Η έρευνα κρίθηκε απαραίτητη στο πλαίσιο διαμόρφωσης οικοπέδων για την επέκταση του οικισμού και διενεργήθηκε με την επίβλεψη της 8^{ης} ΕΒΑ και με την ευθύνη της υπογράφουσας. Η δαπάνη καλύφθηκε από τον Δήμο Παραμυθιάς. Θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Φραγκίσκα Κεφαλλονίτου, την τότε Διευθύντρια της

Εικ. 1. Αποψη των οικοδομικών λειψάνων, από δυτικά.

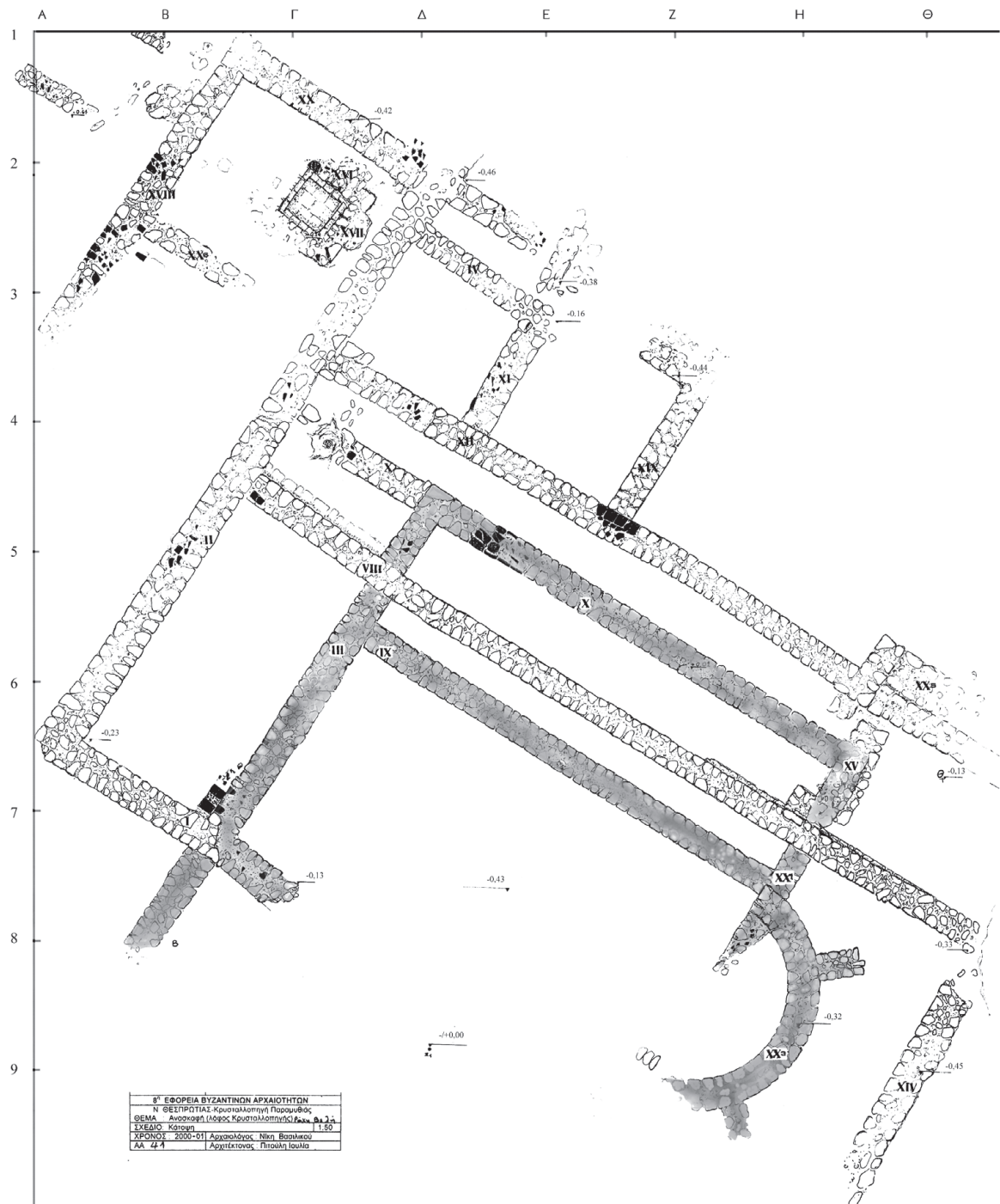
Από την έρευνα αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα σε επίπεδο θεμελίων, που ανήκουν σε δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις, καθώς και ακτέριστες κεραμοσκεπείς ταφές (Εικ.1).

Οι τοιχοποιίες I, III, X, IX, XV, XX1, και XX3 ανήκουν πιθανώς στην ίδια οικοδομική φάση και αποτελούν τμήμα των θεμελίων ναού, με προσανατολισμό Α-Δ (Εικ. 2). Ο ναός ήταν τρίκλιτη βασιλική, της οποίας δεν σώζεται το νότιο τμήμα. Το βόρειο κλίτος έχει εσωτερικό μήκος 10,80 μ. και πλάτος 2,70 μ. Το κεντρικό κλίτος μαζί με την αψίδα έχει συνολικό μήκος 13 μ. και πλάτος 5,30 μ. Τα σωζόμενα οικοδομικά λείψανα έχουν ύψος ± 20 εκατοστά και είναι κατασκευασμένα με αργολιθοδομή και συνδετικό ασβεστοκονίαμα, στην οποία παρεμβάλλονται άτακτα τοποθετημένοι πλίνθοι και τμήματα κεράμων.

Η αψίδα είναι ημικυκλική, με άνοιγμα που καλύπτει το πλάτος του μεσαίου κλίτους, και ενισχύεται εξωτερικά με δύο αντηρίδες συμμετρικά τοποθετημένες. Ο βόρειος τοίχος της βασιλικής (I) συνεχίζεται προς τα δυτικά και σχεδόν εφάπτεται⁸ με τα θεμέλια τοιχοποιίας (II) που βρίσκεται δυτικότερα και έχει προσανατολισμό Β-Ν. Ο χώρος που οριοθετείται από τις τοιχοποιίες I, II και III είναι πολύ πιθανόν να αποτελούσε τμήμα νάρθηκα.

⁸ ΕΒΑ, που μου ανέθεσε την επίβλεψη της έρευνας, καθώς και τους κ.κ: Νίκα Γλυκερία και Λυτάρη Φανή (αρχαιολόγους), Ιουλία Πιτούλη (αρχιτέκτονα-μηχανικό), Χρήστο Τσίπη (φύλακα αρχαιοτήτων), Παππά Χρήστο, Τσιρώνη Δονάτο, Φιλίππου Χαράλαμπο, Νικολάου Κώστα, Φωτίου Αλέξανδρο, Λιάκου Στέλλα, Πασιά Νίκο, Φωτίου Αλεξία, Δρίμτζια Χριστίνα και Γιάκη Ελεάνα (εργατοτεχνίτες), συνεργάτες της ανασκαφικής έρευνας.

⁸ Η ύπαρξη ρίζας και κορμού δένδρου στο σημείο αυτό έχει καταστρέψει τμήμα της τοιχοποιίας.

Εικ. 2. Κάτοψη των οικοδομικών λειψάνων.

Οι υπόλοιπες τοιχοποιίες (II, XX, XVI, XVII, XVIII, XX6, IV, XI, XIX, XII, XX5, XIV και VIII) αποτελούν προγενέστερη οικοδομική φάση και πιθανώς ανήκουν σε μεγαλύτερο οικοδόμημα, η χρήση και οι ακριβείς διαστάσεις του οποίου δεν μπορούν προς το παρόν να προσδιοριστούν.⁹

⁹ Η ανασκαφική έρευνα δεν συνεχίστηκε ανατολικά λόγω έλλειψης χρηματοδότησης και νότια λόγω της υψομετρικής διαφοράς με τα αποκαλυφθέντα λείψανα και την κατωφέρεια του εδάφους.

Από τον χώρο της ανασκαφής είχαν απομακρυνθεί παλαιότερα με μηχανήματα οι επιχώσεις με αποτέλεσμα να αφαιρεθεί και το στρώμα καταστροφής των αρχαίων κτισμάτων. Έτσι δεν βρέθηκαν στοιχεία για τον τρόπο χωρισμού των κλιτών της βασιλικής και επικοινωνίας μεταξύ τους. Τμήματα αρράβδωτων κιόνων που βρέθηκαν στο χώρο αποτελούν απλή ένδειξη για ύπαρξη κιονοστοιχίας στο ναό.

Η κάτοψη του ναού και το πάχος των τοίχων (0,65-0,70 μ.) οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μία τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, τύπος που κυριαρχεί στον ελλαδικό χώρο κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο.¹⁰

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της βασιλικής αποτελούν οι ενισχυτικές αντηρίδες εξωτερικά της αψίδας. Το αρχιτεκτονικό αυτό στοιχείο συναντάται σε τέσσερις από τις έξι εντοπισμένες μέχρι σήμερα παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Νικόπολης. Η παρουσία του σε ναούς της βορειοδυτικής Ελλάδας αποτελεί επίδραση της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του διοικητικού και εκκλησιαστικού κέντρου της Παλαιάς Ηπείρου.¹¹ Στην ευρύτερη περιοχή αντηρίδες έχουν οι βασιλικές της νησίδας Κεφάλου στον Αμβρακικό,¹² Αγίου Γεωργίου Δολιανών Ιωαννίνων,¹³ καθώς και αρκετές παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Αιτωλοακαρνανίας (Ναυπάκτου, Κάτω Βασιλικής, Φοινικιάς Μεσολογγίου, Κάστρου Παραβόλας, κ.α.).¹⁴ Το στοιχείο των αντηρίδων φέρουν και δύο παλαιοχριστιανικές βασιλικές που βρίσκονται σε μικρή απόσταση από την βασιλική της Κρυσταλλοπηγής: το Παλιοκλήσι ή Αγία Παρασκευή στη Φωτική¹⁵ και η βασιλική της Βέλλιανης, γνωστή ως τρίκογχο της Παραμυθιάς.¹⁶

Βορειοδυτικά της βασιλικής και βορειοανατολικά του χώρου που πιθανότατα ταυτίζεται με νάρθηκα, σε επαφή με τοιχοποιία (ΧΙΙ) που πιθανόν ανήκει στο παλαιότερο οικοδόμημα αποκαλύφθηκαν τρεις ορθογώνιοι χώροι. Από αυτούς ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο δυτικός, διαστάσεων 3,75Χ4,50 μ., στο ανατολικό τμήμα του οποίου αποκαλύφθηκε μικρή κατασκευή. Το ανώτερο τμήμα της είναι κατασκευασμένο με αργολιθοδομή και συνδετικό ασβεστοκονίαμα, στην οποία παρεμβάλλονται πλίνθοι. Το κεντρικό τμήμα των εξωτερικών πλευρών της, στις οποίες διακρίνονται ίχνη βαθμίδων, εξέχει του πλάτους της τοιχοποιίας και διαμορφώνεται το σχήμα του σταυρού στην κάτοψη. Οι κεραίες του σταυρού κατά πάσα πιθανότητα είχαν ημικυλινδρική απόληξη, η οποία διακρίνεται με δυσκολία. Η κατασκευή εσωτερικά διαμορφώνεται σε τετράγωνο, πλευράς 90 εκατοστών, κατασκευασμένο με πλίνθους και μικρούς λίθους. Στις παρειές του βρέθηκαν ίχνη επιχρίσματος και το δάπεδό του είναι επιστρωμένο με πήλινες πλάκες.

Η μορφή της κατασκευής παραπέμπει στις κολυμβήθρες των παλαιοχριστιανικών βαπτιστηρίων και ο χώρος στον οποίο βρίσκεται θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ο εσώτερος οίκος του (φωτιστήριο).¹⁷ Η θέση του βαπτιστηρίου βόρεια του νάρθηκα

¹⁰ Ορλάνδος 1952.

¹¹ Pallas 1977, 134-137· Πάλλας 1987, 225-239. Αντηρίδες φέρουν οι βασιλικές: Α', Β' ή του Αλκίσωνος (το αργότερο στα μέσα του 5^{ου} αιώνα), Γ' (το νωρίτερο στα τέλη του 6^{ου} αιώνα) και Δ' (γ' τέταρτο του 6^{ου} αιώνα).

¹² Μπάρλα 1968, εικ. 1· Μπάρλα 1970, εικ. 1.

¹³ Καραμπερίδη 2004.

¹⁴ Κατσαρός 1981, 435, 440, 445, 450, 453, σχέδ. 1, 2, 4, 5, 6· Παλιούρας 1985, 48-52, 57.

¹⁵ Τσιγαρίδας 1969, 44-45· Τριανταφυλλόπουλος 1984, 580-581.

¹⁶ Ευαγγελίδης 1930, 62-65· Pallas 1971, 290-291· Τριανταφυλλόπουλος 1973-1974, 624· Soustal 1981, 237.

¹⁷ Για τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια γενικά βλ. Khatchatrian 1962· Βολανάκης 1976.

της βασιλικής δεν είναι σπάνια.¹⁸ Η κολυμβήθρα συνήθως βρίσκεται στο κέντρο του φωτιστηρίου, σε κάποιες όμως περιπτώσεις βρίσκεται είτε μέσα σε ημικυκλικές κόγχες είτε προσκολλημένη στον ανατολικό τοίχο.¹⁹ Η κολυμβήθρα της Κρυσταλλοπηγής είναι πολύ πιθανόν να ήταν εξωτερικά σταυρόσχημη, με τις κεραίες του σταυρού να απολήγουν σε ημικυλινδρικές κόγχες (τριφυλλόσχημη);²⁰ αντίστοιχη κολυμβήθρας στη θέση «Τρεις Εκκλησίες» στη Μήλο.²¹ Η αποκάλυψη του βαπτιστηρίου αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την μνημειακή τοπογραφία της Ηπείρου,²² αφού στη περιοχή έως σήμερα είναι γνωστά μόνο δυο παραδείγματα, το πρώτο στο Κέφαλο Αμβρακικού²³ και το δεύτερο στο κάμπο Ζερβοχωρίου, νότια της Παραμυθιάς, στη θέση «παλιοκκλήσι».²⁴

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής στην Κρυσταλλοπηγή, σε σχέση με το μέγεθος και τη σημασία των οικοδομικών λειψάνων ήταν λιγοστά.²⁵ Βρέθηκαν θραύσματα από σώματα, βάσεις, λαβές και λαιμούς γυάλινων αγγείων, διάφορα μεταλλικά αντικείμενα, τα περισσότερα από τα οποία είναι καρφιά, τμήματα πήλινου λυχναριού, όστρακα αβαφούς κεραμικής από διάφορους τύπους αγγείων, 74 «φακόσχημα» χάλκινα νομίσματα, τμήμα ακόσμητου επικράνου αμφικιονίσκου, ακέραιο ακόσμητο επίκρανο αμφικιονίσκου, τμήμα αρράβδωτου κιονίσκου, τμήμα αρράβδωτου κίονα, διάφορα μαρμάρινα θραύσματα και ανθρώπινα οστά. Από αυτά θα αναφερθούν ακολούθως ενδεικτικά τα καλύτερα σωζόμενα.²⁶

Πήλινο λυχνάρι

Το λυχνάρι (Εικ. 3), που ανήκει στο λεγόμενο βορειοαφρικανικό τύπο,²⁷ έχει κυκλικό σώμα,

Εικ. 3. Πήλινο λυχνάρι.

¹⁸ Πάλλας 1970, 102-111, εικ. 2· Λαζαρίδης 1972, 14, εικ. 1· Βολανάκης 1976, 79, 91, 95· Πάλλας 1961, εικ. 1, 2.

¹⁹ Βλ. Βολανάκης 1976, 151.

²⁰ Για την κατασκευή και την μορφή της κολυμβήθρας βλ. Βολανάκης 1976, 51-53.

²¹ Γερούση, 1999, 20, εικ. 19.

²² Η απουσία βαπτιστηρίου στη Νικόπολη έχει απασχολήσει την έρευνα βλ. Πάλλας 1987, 229-239.

²³ Μπάρλα 1970, εικ. 1.

²⁴ Ευχαριστώ για την πληροφορία τον συνάδελφο κ. Γεώργιο Ρήγιο, σημερινό Διευθυντή της ΛΓ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, που διενήργησε την σωστική ανασκαφική έρευνα στη θέση αυτή.

²⁵ Αυτό οφείλεται κυρίως στη διατάραξη της στρωματογραφίας λόγω της απομάκρυνσης της επίχωσης με μηχανικό τρόπο όπως προαναφέρθηκε.

²⁶ Τα ευρήματα, εκτός από τα τμήματα του λυχναριού που συγκολλήθηκαν στο εργαστήριο συντήρησης της 8^{ης} ΕΒΑ, είναι ασυντήρητα και παρουσιάζονται όπως αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας.

²⁷ Για τον τύπο βλ. ενδεικτικά: Broneer 1930, 118-119· Hayes 1972, 310-315· Williams 1981, 76-86· Garnett 1975, 195-199· Oikonomou 1988, 486-487.

που ενώνεται με τη μύξα με ένα κανάλι, και ρομφόσχημη λαβή. Ο δίσκος διακοσμείται με τέσσερις ομόκεντρους κύκλους σε σχήμα σταυρού. Τέσσερις κύκλοι κοσμούν και το κανάλι. Το πλαίσιο φέρει δύο σειρές κύκλων. Παρουσιάζει ομοιότητες, τόσο στο σχήμα όσο και στη διακόσμηση, με αντίστοιχα λυχνάρια που έχουν βρεθεί στο Άργος και χρονολογούνται στο 5^ο και 6^ο αι. μ.Χ.²⁸

Δύο συνανήκοντα αποτμήματα θωρακίου

Το θωράκιο (Εικ. 4.) είναι λίθινο και αποτελείται από δύο τμήματα, συνολικών διαστάσεων μήκους 0,98 μ, πλάτους 0,89 μ. και πάχους 0,13 μ. Το κέντρο του διακοσμείται με ισοσκελή σταυρό, με πεπλατυσμένες τις απολήξεις των κεραιών, εγγεγραμμένο σε διπλό κύκλο, ο οποίος περικλείεται σε τετράγωνο πλαίσιο. Τα διαστήματα μεταξύ των κεραιών του σταυρού είναι διάτρητα. Το ίδιο θέμα πιθανόν κοσμούσε και το υπόλοιπο τμήμα του θωρακίου αφού στη πίσω όψη της διακρίνεται τμήμα της πλευράς του τετραγώνου και του κύκλου. Στη βάση του καθώς και στη πίσω όψη διακρίνονται σημεία στήριξης. Πιθανότατα πρόκειται για διπλό θωράκιο.²⁹ Το θέμα του σταυρού που εγγράφεται σε κύκλο απαντάται πολύ συχνά σε θωράκια και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, με ακμή κατά τον 5^ο αι. μ.Χ.³⁰ Θωράκια με το θέμα του σταυρού που εγγράφεται σε κύκλο, με διάτρητα τα διαστήματα μεταξύ των κεραιών του, έχουν βρεθεί σε βασιλικές στη Δήλο³¹ και στην Ολυμπία.³²

Εικ. 4. Δύο συνανήκοντα αποτμήματα λίθινου θωρακίου.

Απότμηση θωρακίου

Πρόκειται για μικρό θραύσμα θωρακίου (Εικ. 5), διαστάσεων μήκ. 0,20 μ., ύψ. 0,25 μ. και πάχ. 0,07 μ., διακοσμημένο με δύο επάλληλες ταινίες. Η πρώτη ταινία φέρει ανάγλυφο ελικοειδή βλαστό ενώ η επόμενη κυμάτιο και αστράγαλο. Η διάταξη των ταινιών και

²⁸ Bovo 1966, pl. 16· Oikonomou 1988, fig.4.

²⁹ Ορλάνδος 1954, 509-535.

³⁰ βλ. ενδεικτικά. Ξυγγόπουλος 1915· Barruol 1964· Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, αριθ. 22, 26, 36, 38, 58, 98, 103.

³¹ Orlandos 1936, 81, fig. 12.

³² Curtius and Adler 1892, pl. LXX.

η διακόσμησή τους παραπέμπουν στα πλαίσια θωρακίων με διάτρητη διακόσμηση από τη Ραβέννα³³ και τη Νικόπολη³⁴ που χρονολογούνται στον 6^ο αι. μ.Χ. Ειδικότερα η διακόσμηση και η τεχνική του παρουσιάζει ομοιότητες με τμήμα πλαισίου από τη βασιλική Δ΄ της Νικόπολης που χρονολογείται στο β΄ μισό 6^{ου} αι. μ.Χ.³⁵ Επίσης στο χώρο της ανασκαφικής έρευνας βρέθηκαν μαρμάρινα θραύσματα με φύλλα άκανθας και εφαπτόμενες ταινίες, που πιθανόν ανήκουν στη διάτρητη διακόσμηση του θωρακίου (Εικ. 6). Μολονότι τα στοιχεία είναι ελάχιστα και δεν επιτρέπουν την αποκατάσταση της διακόσμησης συνηγορούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για διάτρητο θωράκιο με διάκοσμο ανάλογο ορισμένων θωρακίων του San Vitale και του San Apollinare Nuovo στη Ραβέννα,³⁶ του δεύτερου μισού του 6^{ου} αι. μ.Χ.

Εικ. 5. Απότμημα πλαισίου μαρμάρινου διάτρητου θωρακίου.

Εικ. 6. Μαρμάρινα θραύσματα από τη διακόσμηση του διάτρητου θωρακίου.

³³ Colasanti 1923, figs. 66, 68· Angiolini Martinelli 1968, πίν. 117 a-e, 124, 125, 131.

³⁴ Κωνστάντιος και Χαλκιά 1987, 317-325.

³⁵ Κωνστάντιος και Χαλκιά 1987, εικ. 2· Ορλάνδος 1961, 101, πίν. 59^α.

³⁶ Angiolini Martinelli 1968, αριθ. 124, 125, 131.

Από τα ανασκαφικά δεδομένα της έρευνας προκύπτει ότι στη θέση της βασιλικής προυπήρχε κτήριο μεγαλύτερων διαστάσεων, που όπως προαναφέρθηκε η χρήση και οι ακριβείς διαστάσεις του δεν μπορούν να προσδιοριστούν με ακρίβεια. Όμως ο προσανατολισμός του κτηρίου και η διάταξη των χώρων που αποκαλύφθηκαν οδηγούν στην υπόθεση ότι πιθανότατα πρόκειται για μία μεγαλύτερη βασιλική, το κεντρικό τμήμα της οποίας, σε μεταγενέστερη φάση, κατέλαβε μία μικρότερη.

Για τη χρονολόγηση των οικοδομικών λειψάνων που αποκαλύφθηκαν στην Κρυσταλλοπηγή, λόγω της αποσπασματικής διατήρησής τους, των ελάχιστων κινητών ευρημάτων³⁷ και της διατάραξης των στρωμάτων, στην παρούσα φάση θα μπορούσε να γίνει κατά προσέγγιση με βάση την αρχιτεκτονική και τα ευρήματα που εξετάστηκαν. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για λείψανα που ανάγονται στη παλαιοχριστιανική περίοδο (4^{ος} – 6^{ος} αι. μ.Χ.). Είναι πολύ πιθανόν η βασιλική να κτίστηκε στο β' μισό του 6^{ου} αιώνα και να διαδέχθηκε το μεγαλύτερο προγενέστερο κτήριο (βασιλική;) μετά την καταστροφή ή την εγκατάλειψή του. Στην υπόθεση αυτή συνηγορούν τόσο τα κινητά ευρήματα, κυρίως γλυπτά, όσο και το γεγονός ότι από τις αρχές και έως τα μέσα του 6^{ου} αιώνα η περιοχή δέχθηκε βαρβαρικές επιδρομές, που είχαν ως αποτέλεσμα τις λεηλασίες, τις καταστροφές και τη συρρίκνωση του πληθυσμού.³⁸

Η σχέση της βασιλικής της Κρυσταλλοπηγής με την πόλη της Φωτικής ή με κάποιο προάστιό της προς το παρόν είναι πρόωρη αφού τα στοιχεία είναι ανεπαρκή. Ωστόσο θα είχε ενδιαφέρον να προχωρήσει η έρευνα προς την κατεύθυνση αυτή, ώστε να βρεθούν στοιχεία που να τεκμηριώνουν ή να απορρίπτουν την σχέση αυτή.

Abstract

Part of a three-aisled basilica with a semicircular apse that is supported externally by buttresses was discovered on the ridge Rachi Velli, southwest of Krystallopigi, four kilometres northwest of Paramythia. The basilica covers part of the central area of a larger earlier building, possibly a basilica. All structural remains survive to foundation level. The most important portable finds were: a clay oil lamp, two fragments belonging to the same double closure panel and part of the frame of a closure panel with punched decoration. The structural remains date to the Late Roman period (fourth to sixth century AD). The basilica was probably built in the second half of the sixth century AD, succeeding the larger earlier building (a basilica?), which had been destroyed or abandoned. The basilica is located at a distance of ca. one kilometre from the important Roman town Photike and may have belonged to a suburb of the town.

³⁷ Μολονότι βρέθηκαν αρκετά νομίσματα η κατάσταση διατήρησής τους και η έλλειψη συντήρησης δεν βοηθούν στη ταύτιση και χρονολόγησή τους.

³⁸ Χρυσός 1981, 63-70.

Βιβλιογραφία

- Angiolini Martinelli 1968 = P. Angiolini Martinelli, *Altari, amboni, cibori, cornizi, plutei con figure di animali e con intrecci, transenne e frammenti vari* ("Corpus" della scultura paleocristiana, bizantina ed altomedioevale di Ravennam I), Rome 1968.
- Barruol 1964 = G. Barruol, 'L' autel et les cancels paléochrétiens de Limans (Basses-Alpes)', *CahArch* 14 (1964), 67-84.
- Βλαχοπούλου-Οικονόμου 2003 = Α. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, *Επισκόπηση της τοπογραφίας της Αρχαίας Ηπείρου, Νομοί Ιωαννίνων-Θεσπρωτίας και Νότια Αλβανία*, Ιωάννινα 2003.
- Βολανάκης 1976 = Ι. Βολανάκης, *Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος*, Αθήνα 1976.
- Bovon 1966 = A. Bovon, *Lampes d' Argos* (Études Péloponnésienes 5), Paris 1966.
- Broneer 1930 = O. Broneer, *Corinth IV:2. Terracotta Lamps*, Cambridge 1930.
- Colasanti 1923 = A. Colasanti, *L' Arte Bizantina in Italia*, Milan 1923.
- Curtius and Adler 1892 = E. Curtius and F. Adler, *Olympia*, Tafelband I, Berlin 1892.
- Γερογιάννης 1924 = Κ. Γερογιάννης, Ο εν Ηπείρω Ρωμαϊκός σταθμός «Ad Dianam», *ArchEph* 1924, 195-198.
- Γερούση 1999 = Ε. Γερούση, *Μήλος, τα χριστιανικά μνημεία του νησιού*, Αθήνα 1999.
- Garnett 1975 = K.S. Garnett, 'Late Roman Corinthian Lamps from the Fountain of the Lamps', *Hesperia* 1975, 173-206.
- Δάκαρης 1972 = Σ. Δάκαρης, *Θεσπρωτία* (Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 15), Αθήναι 1972.
- Ευαγγελίδης 1930 = Δ. Ευαγγελίδης, Ανασκαφαί Δωδώνης και Παραμυθιάς, *Prakt* 1930, 52-68.
- Hatzopoulos 1980 = M. Hatzopoulos, 'Photicè. Colonie romaine en Thesprotie et les destinées de la latinité épirote', *BalkSt* 21 (1980), 97-105.
- Hayes 1972 = J. Hayes, *Late Roman Pottery*, Rome 1972.
- Καραμπερίδη 2004 = Α. Καραμπερίδη, Η παλαιοχριστιανική βασιλική στον Άγιο Γεώργιο Δολιανών, *Διαλέξεις II*, Εκδ. Φίλοι του Βυζαντινού Μουσείου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2004, 33-47.
- Κατσαρός 1981 = Β. Κατσαρός, Παρατηρήσεις σε ορισμένες παλαιοχριστιανικές βασιλικές με φάσεις βυζαντινής περιόδου στη Δυτική Στερεά Ελλάδα, *Κληρονομία* 13 (1981), 431-485.
- Khatchatrian 1962 = A. Khatchatrian, *Les Baptistères paléochrétiens*, Paris 1962.
- Κονιδάρης 1954 = Γ. Κονιδάρης, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος, από της ιδρύσεως των εκκλησιών αυτής υπό του Αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερα (49/50-1951) I*, Αθήνα 1954.
- Κονιδάρης 1956 = Γ. Κονιδάρης, Πότε παρήκμασε και εξέλιπε και εκκλησιαστικώς ως μητρόπολις η Νικόπολις και ανεδείχθη η Νάυπακτος, *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου II* (Ellenika Parartema 9), Αθήνα 1956, 150-205.
- Κωνστάντιος και Χαλκιά 1987 = Δ. Κωνστάντιος και Ε. Χαλκιά, Παλαιοχριστιανικά Γλυπτά Νικοπόλεως, *Νικόπολις I. Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, Πρέβεζα 1987, 317-325.
- Λαζαρίδης 1972 = Π. Λαζαρίδης, Ανασκαφή Νέας Αγχιάλου, *Prakt* 1972, 12-48.
- Μπάρλα 1968 = Χ. Μπάρλα, Ανασκαφή Κεφάλου Αμβρακικού, *Prakt* 1968, 16-23.

- Μπάρλα 1970 = Χ. Μπάρλα, Ανασκαφή Κεφάλου Αμβρακικού, *Prakt* 1970, 90-97.
- Μουσελίμης 1953 = Σ. Μουσελίμης, Λείψανα από τη ζωή και τον πολιτισμό των Φωτικησίων, *EpEstia* 2 (1953), 698-703.
- Μουσελίμης 1980 = Σ. Μουσελίμης, *Αρχαιότητες της Θεσπρωτίας*, Γιάννινα 1980.
- Μουσελίμης 1994 = Σ. Μουσελίμης *Ιστορία της Φωτικής*, Αθήνα 1994.
- Ξυγγόπουλος 1915 = Α. Ξυγγόπουλος, Χριστιανικόν Ασκληπιείον, *ArchEph* 1915, 52-71.
- Οικονομου 1988 = Α. Οικονομου, 'Lampes paléochrétiennes d' Argos', *BCH* 112 (1988), 481-502.
- Orlandos 1936 = Α. Orlandos, 'Délös chrétienne', *BCH* 60 (1936), 68-100.
- Ορλάνδος 1952 = Α. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης I*, Αθήνα 1952.
- Ορλάνδος 1954 = Α. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης II*, Αθήνα 1954.
- Ορλάνδος 1961 = Α. Ορλάνδος, Ανασκαφή Νικοπόλεως, *Prakt* 1961, 98-107.
- Παλιούρας 1985 = Α. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, Αθήνα 1985.
- Πάλλας 1961 = Δ. Πάλλας, Ανασκαφή της βασιλικής του Λεχαίου, *Prakt* 1961, 137-154.
- Πάλλας 1970 = Δ. Πάλλας, Ανασκαφική έρευνα εις την βασιλικήν του Κρανείου εν Κορίνθω, *Prakt* 1970, 98-117.
- Pallas 1971 = D. Pallas, 'Epiros', *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* II (1971), 207-334.
- Pallas 1977 = D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Vatican City 1977.
- Πάλλας 1987 = Δ. Πάλλας, Ο χαρακτήρ και η ακτινοβολία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης, *Νικόπολις I, Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, Πρέβεζα 1987, 225-239.
- Παπαδοπούλου 1988 = Β. Παπαδοπούλου, Φωτική, *ArchDelt* 43B1 (1988), 313-328.
- Σαμσάρης 1988 = Δ. Σαμσάρης, Η ρωμαϊκή αποικία της Φωτικής, *Ιστοριογεωγραφικά II*, Γιάννενα-Θεσσαλονίκη 1988, 23-30.
- Σαδικάκης 1966 = Θ. Χ. Σαδικάκης, Συμβολή εις την ιστορίαν της Ηπείρου κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους, *Ellenika* 19 (1966), 193-215.
- Σκλάβου-Μαυροειδή 1999 = Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών* (Κατάλογος), Αθήνα 1999.
- Soustal 1981 = P. Soustal, *Nikopolis und Kephallenia* (Tabula Imperii Byzantini 3), Vienna 1981.
- Τριανταφυλλόπουλος 1973-1974 = Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Φωτική, *ArchDelt* 29B2 (1973-1974), 623-626.
- Τριανταφυλλόπουλος 1984 = Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Η μεσαιωνική Φωτική και η θέση της στην Παλαιά Ήπειρο, *Πρακτικά του 10^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας II* (Ellenika Parartema 26), Θεσσαλονίκη 1984, 577-584.
- Τσιγαρίδας 1969 = Ε. Τσιγαρίδας, Ειδήσεις εκ Θεσπρωτίας, *AAA* 2 (1969), 43-46.
- Χαλκιά 1997 = Ε. Χαλκιά, Παλαιοχριστιανική τέχνη, Μ.Β. Σακελλαρίου (επ.), *Ήπειρος: 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1997, 166-181.
- Χρυσός 1981 = Ε. Χρυσός, Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, *EpChron* 23 (1981), 9-113.
- Χρυσός 1997 = Ε. Χρυσός, Οδικές αρτηρίες, πόλεις και κάστρα της Ηπείρου, Μ.Β. Σακελλαρίου (επ.), *Ήπειρος: 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1997, 151-156.
- Williams 1981 = H. Williams, *Kenchreai V. The Lamps*, Leiden 1981.